Archive of SID.ir

https://ui.ac.ir/en

Journal of Comparative Theology
E-ISSN: 2322-3421
Document Type: Research Paper
Vol. 12, Issue 1, No.25, Spring & Summer 2021. pp.9-12
Received:18/05/2019 Accepted: 10/08/2020

The General Theory of Islamic Environmental Law; Ideological Principles and Jurisprudential Regulations

Mohammad Reza Haghshenas *
*****Corresponding author: Assistant Professor, Department of Law, the Quran, and Itrat, University of Isfahan, Isfahan, Iran
mohammadreza1.haghshenas@gmail.com

Abolghasem Naghibi
Associate Professor, Department of Jurisprudence and Law, Shahid Motahari University, Tehran, Iran
naghibi@um.ac.ir

Abstract

Environmental law is not a science merely related to the experimental sciences and engineering. Ideology and the way to describe 'man's relationship with the universe' possess a fundamental role in policy-making for the environment. All possible measures towards the environment fall into three areas: values (policy-making principles), requirements (rights and duties), and methods (executive methods, technical engineering measures).

Values and requirements are mainly discussed in Islamic environmental law. Methods are also explained in Islam to some extent; however, the nature of methods is the scientific and experimental measures. The present study was conducted using a descriptive-analytical method with a library data collection procedure. Through examining the foundations of monotheistic ontology and relying on the principle of the substantive movement, this study investigated ideological bases, policy-making principles, and jurisprudential rules and regulations concerning the protection and exploitation of the environment. They constitute the three structural layers of the general theory of Islamic environmental law. According to the monotheistic worldview, man is a part of the creation system as well as God's vicegerent on the earth. For the good of man's succession, a coordinated and network-like set of rights and duties have been established.

God has ordered the balance in the environment and the whole system of creation as a sign of His wisdom and blessing, and any action disturbing this balance is a violation of divine commands and the rights of other creatures and human beings. It is from this principle that one finds the obligation of maintaining environmental health and preventing its pollution. The principle of policy-making is the second layer of Islamic environmental law. It determines guidelines for developing regulations and executive guarantees of

Copyright©2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/BY-NC-ND/4.0), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they can't change it in any way or use it commercially.

Doi: 10.22108/coth.2020.117089.1280

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

Islamic environmental law whose most important ones are the following: 'the environment and natural resources are trusts at the disposal of human beings', the entitlement of inhuman elements, the purposefulness of development based on the principle of human succession, environmental justice, sovereignty and universality of the environment, limitation of human power, the principle of environmental caution, and network priority.

The third layer of Islamic law is the environment, rules, and regulations. The decrees of jurisprudence are those macro-rules that determine some do's and don'ts in environmental laws and possess a superstructure relationship with foundations and principles. The most important of them include forbiddance of extravagance, forbiddance of oppression over other creatures, observance of expediency, the obligation of environmental commanding to good and forbiddance of evil, and forbiddance of disrupting the social system in the whole system of creation. These rules form the indispensable laws. It is noteworthy that some of these rules or principles such as the principle of precaution or the rights of other creatures to a healthy environment are being planned in international environmental or human rights documents and treaties, such as the Rio or Stockholm Declaration, while these concepts are present in the bases of Islamic environmental laws.

Keywords: Islamic Environmental Law, General Theory, Policy-making, Environmental Jurisprudence, Rules of Jurisprudence.

References

- Al-Kulayni, M. Y. (2008). *Al-Kafi*. First Edition. Qom: Dar Al-Hadith.
- Ameli, H. M. H. (1989). *Wasa'il Al-Shia*. First Edition. Qom: Al-Bayt Institute.
- Ameli, H. M. H. (1991). *Guiding the Ummah to the Rules of the Imams*. First Edition. Mashhad: Islamic Research Complex.
- Ameli, Sh. S. Z. (1992). *Concepts Tracts to Revising the Canons of Islam*. First Edition. Qom: Islamic Knowledge Foundation.
- Amid Zanjani, A. A. (2000). *Political Jurisprudence*. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Ansari, M. (1984). *Ijtihad and Taqlid*. First Edition. Qom: Mofid Bookstore.
- Ansari, M. (1998). *Faraed Al-Usul*. First Edition. Qom: Majmaolfekr Alislamii Publication.
- Bahrani, M. S. (2005). *The Foundations of the Political System among the Shiites*. First Edition. Qom: Fadak Library.
- Barqi, A. M. (1952). *Al-Mahasin*. Second Edition. Qom: House of Islamic Books.
- Basempour, S. (2004). Environmental Sustainability from the Viewpoint of Islam. *Journal of Jihad Culture*, 34, 244-263.
- Dashti, M. (1993). *Nahj Al-Balaghah*. Qom: Nahj Al-Balaghah Institute.
- Fakhlaee, M. T., & Tari Moradi, E. (2007). Principles and Rules of Environmental Jurisprudence. *Islamic Studies*, 71, 31-66.
- Hosseini Firoozabadi, M. (1980). *Enayat Al-Osul fi Sharh Kifayat Al-Osul*. First Edition. Qom: Firoozabadi.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

- Hosseini Shirazi, M. (1999). *Fiqh Al-Bay'ah*. First Edition. Beirut: Alvaey Alislamy Institute.
- Iraqi, Z. K. (1993). *Sharah Al-Tabsirat Almutaallemin*. First Edition. Qom: Islamic Publications Office.
- Iraqi, Z. K. (n.d). *Judicial Book*. First Edition. Qom: Mehr.
- Jafari Tabrizi, M. T. (1998). *Jurisprudential Treatise*. First Edition. Tehran: Keramat Publishing Institution.
- Jamali, H. R. (2011). International Environment and the Common Heritage of Humanity. *Political and International Research*, 4, 119-150.
- Javadi Amoli, A. (2011). *Islam and the Environment*. Qom: Esra Publishing Center.
- Maghrebi, A. H. N. M. T. (1965). *Daim Al-Islam*. Second Edition. Qom: Al-Bayt Institute.
- Majlisi Esfahani, M. B. (1984). *Merat Aloqul fi Sharah Akhbar Aal Alrasu*. Second Edition. Tehran: Dar Al-Kitab Al-Islamiya.
- Makarem Shirazi, N. (1990). *The Rules of Jurisprudence*. Third Edition. Qom: Published by the School of Imam Ali ibn Abi Talib.
- Makarem Shirazi, N. (2001). *Important Jurisprudential Research*. First Edition. Qom: Published by Imam Ali ibn Abi Talib School.
- Makarem Shirazi, N. (2008). *An Anthology to Nemooneh Commentary*. Tehran: Darol Kotobol Islamiah.
- Mamqani, M. H. (1898). *Ghayat Almaal fi Sharah Ketab Almakasib*. First Edition. Qom: Islamic Remembrance Collection.
- Maraghi, A. (1996). *Jurisprudence Titles*. First Edition. Qom: Islamic Publications Office.
- Mashhadi, A. (2014). *The Right to a Healthy Environment (Iranian-French Model).* First Edition. Tehran: Mizan Publication.
- Mesbah Yazdi, M. T. (2008). *Teaching Philosophy*. Qom: Benalmelal Publication.
- Mianji, A. A. (1990). *Captive in Islam*. First Edition. Qom: Islamic Publications Office.
- Mostafapour, M. R. (2013). The Intrinsic Value of Nature from the Viewpoint of Sadr al-Mutaallehin Shirazi. *Esra Wisdom*, 12, 113-130.
- Motahari, M. (2009). *Familiarity with the Quran.* Tehran: Sadra Publication.
- Naraqi, A. M. (1996). *Avead Alayam fi Bayan Qavaeid Alahkam*. First Edition. Qom: Publications of the Office of Islamic Propaganda.
- Noori, V., Zamani, S. Q., Raee, M., & Abdollahi, M. (2017). The Principle of Proportion in Armed Conflicts in the Light of Documents and Procedures of International Criminal Courts. *Journal of Criminal Law Teachings*, 12, 91-116.
- Sabzevari, M. B. M. M. (n.d). *Kifayat Al-Ahkam*. First Edition. Isfahan: Mahdavi Publication.
- Sadr Al-Din Shirazi, M. (n.d). *The Evidence of Godhead*. First Edition. Tehran: Islamic Wisdom Foundation Publication.
- Sadr, M. B. (2003). *Our Economy*. First Edition. Qom: Center for Research and Specialized Studies of the Martyr Imam Al-Sadr.
- Saduq Qommi, M. A. B. (n.d). *Causes of Sharia*. First Edition. Qom: Davari Bookstore.
- Saghafi Tehrani, M. (1978). *Javid Fluent Commentary.* Third Edition. Tehran: Borhan Publication.
- Shoushtari, M. H. M. (2006). *New Perspectives on Law*. Tehran: Mizan Publication Center.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

- Sobhani, J. (2009). *Al-Wasit*. First Edition. Qom: Imam Sadegh Publication.
- Tabatabai Haeri, A. M. (1997). *Riyadh Matters*. First Edition. Qom: Al-Bayt Institute.
- Tabatayi, M. H. (1970). *Al-Mizan fi Tafsir Al-Qur'an*. Second Edition.Beirut, Al-Alamy Foundation.
- Tabrizi, A. T. T. (n.d). *Altaeliqat-Laistidlalia Ala-Tahrir Alwasilat*. (n.p).
- Tabrizi, J. A. (n.d). *Foundations of Judgment and Testimony*. First Edition. Qum: An Authored Book.
- Tamimi Amadi, A. W. (1988). *The Ghurar Al-Hikam wa Durar Al-Kalim*. First Edition. Qom: Islamic Propaganda Office.
- Tavakoli, Gh. H. (2004). Religious Humanism and Secular Humanism. *Philosophical-Theological Research*, 17-18, 45-64.
- Tayyib, S. A. H. (2000). *Atiab Al-Bayan fi Tafsir Al-Quran*. Second Edition. Tehran: Islamic Publication.
- *The Holy Quran.*
- Tosi, M. H. (1987). *Tahzeeb Al-Ahkam*. Fourth Edition. Tehran: Dar Al-Kutub Al-Islamiyyah.
- Tusi, M. H. (1992). *Man La Yahzorohu Al-Faqih*. Second Edition. Qom: Islamic Publications Office.
- Yazdi, M. D. S. M. (1986). *Rules of Jurisprudence*. Tehran: Islamic Sciences Publication Center.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

الهیات تطبیقی
نوع مقاله: پژوهشی
سال دوازدهم، شماره بیست و پنجم، بهار و تابستان ۱۴۰۰
ص ۴۳- ۵۸
تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۲/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۵/۲۰

نظریهٔ عمومی حقوق اسلامی محیط زیست؛ مبانی ایدئولوژیک و قواعد فقهی

محمدرضا حق‌شناس*، استادیار گروه فقه و حقوق، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران
mohammadreza1.haghshenas@gmail.com

ابوالقاسم نقیبی، دانشیار گروه فقه و حقوق، دانشگاه شهید مطهری، تهران، ایران
naghibi@um.ac.ir

چکیده

دو رویکرد در ساختار نظام حقوق اسلامی دربارهٔ انسجام و ربط مقررات مربوط به هر باب وجود دارد. رویکرد مسئله‌محور، حکمی مستقل را از مسائل دیگر همان باب برای هر مسئلهٔ فرعی تعقیب می‌کند. رویکرد مجموعه‌محور، مبانی و اصول عام منسجم و هدفمندی با لحاظ جهان‌بینی، اهداف و روش‌های منطبق با اندیشهٔ اسلامی و احیاناً استفاده از دانش تجربی را برای مجموع مسائل ذیل هر باب می‌پذیرد که حکم مسائل فرعی از آنها تبعیت می‌کند؛ این مبانی و اصول را «نظریهٔ عمومی» می‌نامند. بررسی مبانی ایدئولوژیک، اصول سیاست‌گذاری و قواعد و احکام فقهی آن در باب «حقوق اسلامی محیط زیست» برای استنباط نظریهٔ عمومی حقوق محیط زیست، لازم است. در پژوهش حاضر، مبانی ایدئولوژیک حقوق اسلامی محیط زیست، به روش توصیفی‌تحلیلی و با بررسی بنیادهای هستی‌شناسی و جهان‌بینی توحیدی، تحلیل شده‌اند. سپس با توجه به منابع استنباط حقوق اسلامی، اصول سیاست‌گذاری و احکام و قواعد فقهی مربوط به حفاظت و بهره‌برداری از محیط زیست بررسی شده‌اند. جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها به‌صورت کتابخانه‌ای است.

واژه‌های کلیدی

حقوق اسلامی محیط زیست، نظریهٔ عمومی، سیاست‌گذاری، فقه محیط زیست، قواعد فقه

* مسؤول مکاتبات

Copyright © 2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/BY-NC-ND/4.0/), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.
Doi: 10.22108/coth.2020.117089.1280

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

مقدمه

حقوق محیط زیست، دانشی صرفاً مرتبط با علوم تجربی و دانش عملی بشر نیست و ایدئولوژی و فلسفهٔ نظری رابطهٔ مسلّمی با شناخت و هنجارگذاری مسائل زیست محیطی دارد. به عبارت دیگر، در هر نوع از اندیشه‌ورزی در مباحث حقوقی، سه سطح از مسائل مطرح است؛ مبانی، قواعد تئوریک و راهبردهای اجرایی و عملیاتی. با کاوشی عمیق و فارغ از رویکرد مهندسی محض در لایه‌های حقوق محیط زیست تردیدی نخواهد بود که چگونگی نگرش به «رابطهٔ انسان با عالم هستی»[۱] در نگرش، سیاست‌گذاری و مواجهه با محیط زیست و منابع طبیعی تأثیری بنیادین خواهد داشت. کسانی که به تبع از مدل نظام حقوقی مدرن، حقوق و تکالیف را مبتنی بر اندیشه «اومانیسم» (انسان‌محوری) تبیین می‌کند (توکلی، ۱۳۸۲: ٤٥-٦٤)، قطعاً نگرشی متفاوت از کسانی دارند که اندیشه «انسان، بخشی از نظام طبیعت»[۲] یا «انسان، بخشی از نظام خلقت»[۳] را پایهٔ انسان‌شناسی خویش قرار می‌دهند و نظام حقوقی خود را بر اساس این، طراحی می‌کنند.

مجموع اقدامات ممکن در قبال محیط زیست در سه حوزه قرار می‌گیرند: ارزش‌ها (اصول سیاست‌گذاری)، الزامات (تأسیس حقوق و تکالیف، قواعد)، روش‌ها (روش‌های اجرایی، اقدامات فنی مهندسی در محیط زیست) (فخلعی، ۱۳۸۵: ۳۱-٦٦). مبانی و قواعد عمدتاً در حقوق اسلامی محیط زیست مطرح می‌شوند که از ادلهٔ نقلی و عقلی، استنباط‌شدنی هستند؛ یعنی بیشتر حول دو محور «ارزش‌ها»[٤] و «الزامات» هستند؛ البته روش‌ها نیز تا حدّی در اسلام تبیین شده[٥] است؛ ولی اساساً ماهیت روش‌ها، اقدامات علمی و تجربی است که شأن شریعت، ورود تفصیلی به آن نیست؛ بنابراین، به چند سؤال باید پاسخ داد: مبانی ایدئولوژیک و انسان‌شناختی برای تبیین نظریهٔ حقوق اسلامی محیط زیست کدام‌اند؟ و اینکه چه اصول و قواعدی در منابع حقوق اسلامی برای سیاست‌گذاری و وضع مقررات جامع و منسجم زیست محیطی وجود دارند؟

سه دسته پژوهش درخصوص این موضوع انجام شده است:

پژوهش‌هایی درخصوص فلسفهٔ محیط زیست در اسلام مانند مقالهٔ عزیزالله فهیمی، علی مشهدی با نام «نسبت دین و حقوق محیط زیست؛ رویکرد اسلامی»، مطالعات حقوق بشر اسلامی سال چهارم، بهار و تابستان ۱۳۹٤ شماره ۸ و مقالهٔ میرابراهیمی سیدعلی با نام «محیط زیست و استراتژی حقوق اسلامی»، مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاههای انسانی (چشم‌انداز جغرافیایی)، پاییز ۱۳۸۹، دوره ۵، شماره ۱۲، صص ۱۵۵- ۱۷۲. این پژوهش‌ها عمدتاً بر تبیین اهمیت سلامت محیط زیست در اسلام، اصول عقیدتی و کاربرد اخلاق و فقه اسلامی در حفاظت از محیط زیست و منابع طبیعی تمرکز دارند. اساس این پژوهش‌ها بر آن است که کاهش تخریب محیط زیست با انگاره‌های اعتقادی مبنی بر قداست عناصر طبیعت رابطه دارد و توصیه‌های دینی جنبه‌های تربیتی را دربارهٔ چگونگی برخورد با طبیعت، ترسیم می‌کنند.

پژوهش‌های تطبیقی حقوق محیط زیست با حقوق اسلامی مانند مقالهٔ حمید مسجدسرایی مصطفی جباری با نام «حقّ حیات وحش در باغ وحش»، مطالعات فقه و حقوق اسلامی سال هشتم پاییز و زمستان ۱۳۹۵، شماره ۱۵. این پژوهش‌ها با تطبیق بین منابع و کنوانسیون‌های حقوق معاصر درخصوص برخی موضوعات یا چالش‌های زیست محیطی

---

۱. انسان‌شناسی (Philosophical anthropology)، هستی‌شناسی (Ontology).

۲. معمولاً تعبیر «طبیعت» در مباحث انسان‌شناسی، ناظر به رویکردهای غیرتوحیدی و فلسفه‌های مادی‌گرایانه است.

۳. تئوری «انسان، بخشی از نظام خلقت»، ناظر به جهان‌بینی توحیدی است که کل جهان را مخلوق الهی و تحت حکمت و تدبیر الهی می‌داند و انسان را دارای آزادی مطلق نمی‌داند.

٤. فالهمها فجورها و تقویها.

٥. به‌طور مثال، احکام آب، احکام مالکیت مباحات، دیه جنایت بر حیوانات، احکام گیاهان و مراتع و ... .

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

با منابع فقهی، بر جایگاه محیط زیست در حقوق اسلامی و استخراج قواعد و احکام فقهی مرتبط تمرکز دارد.

پژوهش‌هایی درخصوص آموزه‌های قرآنی در محیط زیست مانند مقالهٔ دیهیم، فرامرز با نام «بررسی نقش انسان در حفظ محیط زیست ازنظر قرآن و اسلام»، اولین همایش سراسری توسعهٔ پایدار در انرژی و محیط زیست، ١٣٩٦ و مقالهٔ نورایی، محسن با نام «جهان‌بینی قرآنی و محیط زیست»، آموزه‌های قرآنی، پاییز و زمستان ١٣٩١، شماره ١٦، صص ٣-٢٢. این پژوهش‌ها بر شناسایی اهمیت و اصول محافظت از محیط زیست در قرآن کریم تمرکز دارند.

پژوهش حاضر، ضمن توجه به دستاورهای پژوهش‌های پیشین و مطالعات ارزندهٔ سایر محققان، متمایز از آنها است: الف) تحلیل مبانی ایدئولوژیک و سیاست‌های کلان اندیشه زیست‌محیطی اسلام با رویکرد به تبیین مواردی که از لحاظ مبنایی چالش‌های ایدئولوژیک در حقوق محسوب می‌شوند؛ مانند حق‌مندی سایر موجودات، آزادی انسان و رابطهٔ دنیا و آخرت در تصرفات زیست‌محیطی بشر؛ ب) تبیین مفهوم الهی و غیرسکولار از حقوق محیط زیست با تکیه بر صفات حکمت و مدبربودن خدای متعال؛ پ) توضیح اجمالی از رابطهٔ اصل حرکت جوهری موجودات با حقوق اسلامی محیط زیست؛ ت) توجه به قواعد اصطیادی فقه، مانند حرمت ظلم، حرمت اسراف در حقوق اسلامی؛ بنابراین، پژوهش حاضر، در نقطهٔ آغازین پژوهش‌ها درخصوص حقوق اسلامی محیط زیست نیست؛ بلکه تلاشی است برای ارائهٔ نکاتی در تکمیل تحقیقات پیشین با رویکرد تلفیقی بین الهیات، علوم قرآن و حدیث، فقه و اصول فقه و حقوق محیط زیست.

مبانی ایدئولوژیک حقوق اسلامی محیط زیست

در اندیشهٔ اسلامی، خداوند انسان را خلیفهٔ خود در زمین قرار داده (بقره/٣٠) و مجموعه‌ای هماهنگ و شبکه‌وار از حقوق و تکالیف برای حُسن جانشینی انسان تبیین کرده است. یکی از آن تکالیف، تلاش برای آبادانی قلمرو این خلافت است. اصل بنیادین حقوق اسلامی محیط زیست آن است که «خداوند توازن در محیط زیست و مجموع نظام خلقت را نشانهٔ حکمت و نعمت خود قرار داده است (حجر/١٩) و از هر اقدام مخلّ این توازن به‌عنوان ناقض دستورات الهی و ناقض حقوق سایر موجودات و انسان‌ها نهی کرده است» (اعراف/٥٦). از این اصل، لزوم حفظ بهداشت محیط زیست و جلوگیری از آلوده‌سازی آن به دست می‌آید (حسینی شیرازی، ١٤٢٠: ٢٣). دین اسلام **نگرش شبکه‌ای** به عوامل و مؤلفه‌های نظام هستی دارد؛ به نحوی که برای حُسن بقا و حُسن تعامل این عوامل، حقوق و تکالیفی طبیعی یا ارادی برای هر یک قرار داده و با طرح نظامی طولی، اولویت‌ها و نوع روابط را تعریف کرده است.

حقوق اسلامی محیط زیست بر چند مبنا استوار است:

الف) عبودیت: رابطهٔ جمیع مخلوقات با خدای متعال، رابطه‌ای از سنخ ولایت و اطاعت به‌عنوان **خالق، مدبّر، حکیم** و **منتهای حرکت** (نجم/٤٢) نظام هستی است (بقره/١٦٤؛ بقره ٢٥٥؛ نساء؛ ١٣٢؛ انعام/١٠٢)؛ بنابراین، هرگونه سیاست‌گذاری و تقنین بایستی با لحاظ این رابطه باشد.

ب) شعور هستی: برخی عوامل نظام هستی (به‌طور مثال، آب، هوا، کوهها، زمین) به‌صورت طبیعی و غریزی، تکالیف و وظایفی را در مجموعه عالم خلقت بر عهده دارند و از آیات و روایات استفاده می‌شود که این عوامل با شعور و ادراک به این اهداف مشغول‌اند (انبیاء/١٦؛ نمل/١٨؛ نمل/٢٢؛ اسراء/٤٤؛ نور/٤١). طبق آیه ٣٨ سوره انعام[1] هر جانداری فهم و شعور و تکالیفی دارد (مطهری،

١. هیچ جنبنده‌ای در زمین و هیچ پرنده‌ای نیست که با دو بال خود پرواز می‌کند؛ مگر اینکه امت‌هایی همانند شما هستند. ما هیچ‌چیز را در این کتاب، فروگذار نکردیم؛ سپس همگی به سوی پروردگارشان محشور می‌شوند.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

١٣٨٧: ٤ و ١٧٦). برخی مفسران تصریح کرده‌اند که «مستفاد از بسیاری از آیات و طوائفی از اخبار اینست که تمام موجودات عالم، حتی نباتات و جمادات دارای شعور و عقل و برخی تکالیف ازسوی خالق و دارای معرفت به خدا و رسول و امام‌اند؛ گرچه آن مخلوق، روح حیوانی که قابلیت حسّ و حرکت را در شیئ ایجاد می‌کند، نداشته باشد» (طیب، ١٣٧٨: ٧، ٦٠-٦١).

پ) ضرورت کمال انسان: انسان و کمال او، هدف عمده در حرکت و فعالیت موجودات هستی است (بقره/٢٩). سایر موجودات هستی دو نوع هدف در حیات خویش دارند: ١). حیات و تکامل خویش (به‌طور مثال، درختی که به رشد خود ادامه می‌دهد و درنهایت نیز نسل بعدی درختان را پدید می‌آورد). ٢). به کار گرفته شدن در تکامل و تعالی انسان.

با توجه به این سه مبنا آشکار می‌شود که از پرتو «تعامل فقه محیط زیست با علوم محیط زیست» می‌توان به تقویت و تشیید مبانی و سازوکارهای حقوق اسلامی محیط زیست همت گماشت که راهبردهای کاربردی در رفع بحران‌های زیست محیطی معاصر دارد. دکتر تاپفر، مدیر اجرایی برنامهٔ محیط زیست سازمان ملل، در مصاحبه با روزنامهٔ همشهری در نیویورک اظهار داشت «ما می‌خواهیم در زمینهٔ مسائل زیست‌محیطی با جهان اسلام یک همکاری مناسب و نزدیک داشته باشیم ... اعتقاد راسخ دارم که ارزش‌های معنوی جهان اسلام بستر مناسبی برای اجرای برنامه‌های لازم و حفظ آفریده‌های خدا و تنوع زیست محیطی است» (باسم‌پور، ١٣٨٢: ٢٤٤-٢٦٣).

اصول سیاست‌گذاری حقوق اسلامی محیط زیست

در هر شاخه از دانش حقوق، اصول سیاست‌گذاری اهمیت دارند؛ زیرا خط‌مشی وضع مقررات و ضمانت اجراها را تعیین می‌کند. برخی اصول بنیادین از منابع و ایدئولوژی اسلامی برای حقوق اسلامی محیط زیست به دست می‌آیند که مبنای سیاست‌گذاری تقنینی و اجرایی‌اند و نظریهٔ عمومی حقوق اسلامی محیط زیست را تشکیل می‌دهند.

١. امانت‌گرایی

در فلسفهٔ زیست‌محیطی اسلام که برگرفته از هستی‌شناسی عمومی آن است، کل هستی متعلق به ذات خدای متعال است که آن را با اهدافی متعالی در اختیار انسان قرار داده است تا براساس عدل و منطق از آنها بهره‌برداری کند (الرحمن/٧-٨؛ قمر/٤٩) و درنهایت پاسخگوی نحوهٔ استفادهٔ خود از این نعمات و میزان سیر کمال خود باشد (جمعی از نویسندگان، ١٣٨٧: ٢٤٠-٢٤٢)؛ بنابراین، یکی از اصول، اصل «امانت‌بودن محیط زیست و منابع طبیعی در اختیار انسان» است (جوادی آملی، ١٣٩٠: ٤٠-٤١). شرط امانتداری آن است که انسان در قبال امانت، مسئولیت‌پذیر (احزاب/ ٧٢؛ مؤمنون/٨) و پاسخگوی عملکرد خویش باشد (مراغی، ١٤١٧: ٢ و ٤٨٥).

٢. اصل استحقاق عناصر غیرانسانی

منظور از اصل استحقاق عناصر غیرانسانی آن است که «**حق، اختصاص به انسان ندارد**» (نفی نگرش اومانیستی[1] و انسان‌محوری[2] به حقوق)؛ بلکه سایر مخلوقات نیز از حقوقی برخوردارند. مبنای این اصل آن است که «**خداوند برای هر مخلوق خود، هدف و بهره‌ای از هدایت قرار داده است**» (طه/٥٠)؛ بنابراین، هر مخلوق در مجموع نظام خلقت، از ارزش و احترام برخوردار است (دخان/٣٩). به سبب تضمین این هدفمندی و ارزش او در هستی است که «**خداوند، حقوقی به او اعطا کرده است**». با این نگرش، منظور از «**تقدیر نخستین هر مخلوق**» (قمر/٤٩؛ رعد/٨) «**تعیین هدف، اعطای هدایت لازم، تعیین جایگاه در شبکهٔ نظام هستی** و **اعطای حقوق مربوطهٔ مشترک و اختصاصی به هر مخلوق**» است.

از امام صادق (ع) روایت شده است «چهارپا بر

1 . Humanism
2 . Anthropocentric

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

صاحبش شش حق دارد ... » (برقی، ۱۳۷۱: ۲ و ٦۲۷). در روایت دیگری بیان شده است موجودات آبزی نیز بر سلامت آب و محیط زندگی خود حق دارند؛ بنابراین، نباید اقدامی ناقض این حق انجام داد؛ ازقبیل آلوده‌سازی آب رودخانه به نحوی که باعث آزار آبزیان داخل آن شود (کلینی، ۱٤۲۹: ۱۲ و ٦٥۳)؛ بنابراین، امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید «فانکم مسؤولون حتی عن البقاع و البهائم» (نهج‌البلاغه، ۱٤۱٤ ه ق، خطبه ١٦٥). انسان درباره نحوهٔ مواجهه‌اش با منابع زمین و حیوانات و جانداران نیز در روز قیامت مسئول است.

همچنین طبق نظریه «حرکت جوهری» در حکمت متعالیه (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۲: ۱۰۸؛ مصباح یزدی، ۱۳۸٦: ج ۲: ۳۳٥)، نحوهٔ ارتباط هر موجود با اسما و اوصاف الهی (نظریه تجلی) و حظّ او از اوصاف کمالی (علم، قدرت، حیات و ..)، به بهرهٔ او از مراتب تشکیکی وجود بستگی دارد؛ بنابراین، همهٔ اجزای عالم خلقت ارزش ذاتی در حرکت جوهری عالم هستی دارند (مصطفی‌پور، ۱۳۹۱: ۱۱۳-۱۳۰).

۳. هدفمندی توسعه بر مبنای خلافت الهی

انسان، مالک علی‌الاطلاق عالم هستی و حتی مالک تام‌الاختیار خویش نیست؛ بلکه خلیفهٔ الهی در زمین است (بقره/۳۰). پس باید مانند فرمانداری که ازسوی فرمانروای کشور به قدرت منصوب شده است، هدفمند و با رعایت مصالح سرزمینی عمل کند. در عین اینکه حق تصمیم‌گیری و اِعمال نظر دارد، چنین نیست که میل، لذت یا منافع شخصی یا گروهی خویش را معیار عمل قرار دهد. باید حقوق شهروندان آن سرزمین را رعایت کند و اجحافی بر آنها روا ندارد و آمادهٔ پاسخگویی و حسابرسی ازسوی مقام بالاتر باشد؛ بنابراین، باید در توسعه و بهره‌برداری از دارایی‌های این سرزمین، هدفمند و قانونمند باشد.

قرآن کریم به نقل از حضرت صالح (ع) می‌فرماید «یَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَکُمْ مِنْ إِلهٍ غَیْرُهُ هُوَ أَنْشَأَکُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَ اسْتَعْمَرَکُمْ فِی‌ها» (هود/٦۱). تعبیر «استعمرکم» به معنای آن است که خداوند شما را موظف به آبادانی و بهبود وضع زمین قرار داده است. «کلمه "عمارت" یعنی آنکه زمین از حالت طبیعی و نخستین آن متحول شود و وضعیتی به آن داده شود که بتوان فواید و بهره‌برداری که از آن زمین انتظار می‌رود را به دست آورد؛ به‌طور مثال، زمین کشاورزی به نحوه‌ای آماده‌سازی شود که قابل کشت و زرع بهینه شود» (طباطبایی، ۱۳۹۰: ج۱۰، ۳۱۰).

در این آیه دو نکته درخور توجه وجود دارد؛ الف) قوم ثمود تصرفات زیست‌محیطی و گسترده‌ای در منابع طبیعی داشتند. شغل اصلی آنان زراعت و باغبانی بود و چشمه‌های آب زیادی حفر می‌کردند (مکارم شیرازی، ۱۳۸٦ش، ج ۹: ۱٥۰)؛ بنابراین، پیامبر الهی به ایشان اصرار می‌کند که این منابع طبیعی، نعمتی از جانب خداوندند و باید هدفمند و در راستای دستورات او استفاده شوند. ب) حضرت صالح (ع) علاوه بر سفارش قوم خود به عبودیت خداوند، آبادانی زمین، استفادهٔ صحیح از منابع طبیعی در راستای پیشرفت و حفظ منابع و ذخیرهٔ این نعمت‌ها (اسراف‌نکردن) را وظیفهٔ الهی معرفی می‌کند.

٤. اصل عدالت زیست‌محیطی

یکی از ابعاد عدالت، عدالت زیست‌محیطی به معنای «تضمین دسترسی همهٔ افراد به حق برخورداری از محیط زیست پایدار و سالم و امکان بهره‌برداری صحیح از آن» است. خدای متعال با تأکید بر لزوم رعایت عدل در رفتار عمومی و خصوصی، آن را معیار معرفی می‌کند. در تفسیر آیه ۸ سوره الرحمن بیان کرده‌اند «تا مردم در تعامل با دیگران از انصاف و عدل تجاوز نکنند و برای تأکید این معنی فرموده "و ای بندگان من و ای اولیای امور، برپا دارید سنجیدن به عدل را و به‌هیچ‌وجه تا می‌توانید نگذارید خللی در ارکان آن روی دهد و کم‌وکاست نکنید"» (ثقفی تهرانی، ۱۳۹۸: ٥ و ۱۱۱).

این ایده که «**نقض عدالت و ممانعت از برخورداری صحیح همگان از حقوق فردی و جمعی خویش، نوعی تخلف دینی و حقوقی است**»، کبرای استدلال را تشکیل

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

داده است که با انضمام مقدمهٔ دیگر مبنی بر اینکه «**همهٔ مخلوقات با استحقاق الهی، حق بر محیط زیست سالم و پایدار دارند**» این نتیجه‌ای مبنایی را به دنبال خواهد داشت که «**هر نوع تصرف و بهره‌برداری از منابع طبیعی و محیط زیست که مانع مؤثر از تضمین حق سایر موجودات بر محیط زیست پایدار و سالم شود، مصداق ظلم، و ممنوع است**». این نتیجه در کنار قواعد فقهی مسئولیت مانند قاعدهٔ نفی ضرر، قاعدهٔ اتلاف و تسبیب، نتایج حقوقی مفیدی در عرصهٔ حقوق داخلی و حقوق بین‌الملل اسلامی به دست خواهد داد.

٥. اصل حاکمیتی‌بودن و مشارکت عمومی

مسئلهٔ وظیفهٔ دولت در قبال حفاظت از محیط زیست، در پیشینهٔ فقه امامیه به‌طور صریح مطرح نشده است؛ زیرا نظام حقوق عمومی متداول، سابقهٔ تاریخی طولانی ندارد اما از برخی قواعد فقهی استنباط می‌شود «حفاظت محیط زیست وظیفه‌ای دوگانه است»؛ بدین معنا که موضوعات زیست‌محیطی و بایسته‌های مدیریت آن (به لحاظ گستردگی طیف موضوعات، وسعت مکانی، بار مالی، نیاز به اقتدارات الزام‌آور و ربط نزدیک آن با حکمرانی و ادارهٔ جامعه)، به تولیت و حاکمیت دولتی نیاز دارد؛ بنابراین، باید آن را ذیل «وظایف حاکمیتی دولت» تلقی کرد. همچنین نباید دامنهٔ اختیارات عموم جامعه (رکن دیگر هیأت اجتماع) و تکالیف ایشان را در حفاظت از محیط زیست نفی یا به‌شدت محدود کند؛ بنابراین، مدل نظام سیاست‌جنایی اسلام در عرصهٔ حقوق محیط زیست «**سیاست جنایی مشارکتی**» است.

درنتیجه، **الف)** با توجه به اینکه مسائل زیست محیطی، با عامهٔ مردم مرتبط بوده و حاکم اسلامی موظف به تأمین مصالح و رفاه شهروندان و مردم است، «**تضمین حق برخورداری از محیط زیست و منابع طبیعی پایدار و سالم، جزء وظایف حکومت اسلامی است**»؛ زیرا خصوصی‌سازی کلی آن نیز ممکن است به معطل‌ماندن یا افزایش هزینه‌های مردم برای تأمین نیازهای اساسی خود شود. امیرالمؤمنین (ع) در عهدنامهٔ مالک اشتر در تبیین وظایف حاکم اسلامی، آبادی و اصلاح زمین و توسعه را یکی از وظایف می‌داند و می‌فرماید «باید توجه تو در عمران و آبادی زمین بیش از توجه تو به جمع‌آوری خراج باشد» (نهج‌البلاغه، پیشین، نامه ٥٣). در اینجا به مسئلهٔ توسعه پرداخته شده است؛ ولی با توجه به جملات قبل و بعد، یکی از موارد توسعه، تأمین پایدار منابع طبیعی است.

ب) وظیفه‌مندی و مکلف‌بودن دولت به برخی امور، نافی آن نیست که مردم نیز وظیفهٔ مشارکت (به‌عنوان رکن اصلی در کنار دولت) یا همکاری (به‌عنوان مکمل و بازوی کمکی دولت) در تحقق آن هدف داشته باشند.

٦. اصل همگانی‌بودن محیط زیست

محیط زیست و منابع طبیعی در حقوق اسلامی محیط زیست، «ملک عموم مردم» است (به‌جز آنچه وفق قوانین و غیرمضرّ به دیگران، حیازت شده باشد)؛ بنابراین، احکام خاصی بر این نحوه از ملکیت بار می‌شود. شهید صدر، مالکیت را در حقوق اقتصادی اسلام بر چهار نوع می‌داند «١). ملکیت شخصی: یعنی مالکیت اشخاص حقیقی یا حقوقی نسبت به اموال خویش؛ ٢). ملکیت دولتی: یعنی مالکیت حکومت اسلامی نسبت به برخی اشیا و اموال (به نحوی که با رعایت مصالح عمومی حق تصرفات مالکانه نسبت به آن اموال را دارد)؛ ٣). مالکیت امت اسلامی: یعنی مالکیت عمومی مسلمین نسبت به برخی اموال (به‌طور مثال، اراضی مفتوحهٔ عنوهٔ)؛ ٤). مالکیت عمومی بشر: یعنی اشیا و اموالی که متعلق به همهٔ انسان‌ها (فارغ از مذهب، ملیت، جنسیت و ..) است؛ مثل مالکیت منابع طبیعی آزاد مانند دریاها و فضا (صدر، ١٤٢٤: ٤١١).

این نوع از تقسیم‌بندی در حقوق اسلامی محیط زیست، مبنای شناسایی برخی منابع طبیعی به‌منزلهٔ «**میراث مشترک بشریت**» (جمالی، ١٣٨٩: ١١٩-١٥٠) است. طبق این دیدگاه، آن عوامل زیست‌محیطی تأثیرگذار بر حیات

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

یا حقوق بیشتر بشریت[1] کـه متعلـق بـه عمـوم بشـر بـوده است، ذیل «**حقوق بشر بـین‌الملـل**» درج مـی‌شـود. اگـر عوامل زیست‌محیطی (از لحاظ وسعت یا شدت) بر حیات یا حق مردم یک کشور یا منطقه تأثیرگذار باشد، بخـش از محیط زیست به عمـوم مـردم آن کشـور یـا منطقـه تعلـق می‌یابد و ذیل «**حقوق شهروندی**» یا «**حقـوق معاهـدات بین‌المللی**» درج مـی‌شـود. در هـر حـال، در ایـن بحـث، پذیرش این حکم که «**منابع طبیعی و محیط زیست متعلق به عموم مردمی است که بالفعل یا بـالقوه، ذی‌نفـع یـا ذی‌حق در آن‌اند**» اهمیت دارد. چنانچه از امام کـاظم (ع) روایت شده است «سَأَلْتُهُ عَنْ مَاءِ الْوَادِی فَقَالَ إِنَّ الْمُسْلِمِینَ شُرَکَاءُ فِی الْمَاءِ وَ النَّارِ وَ الْکَلَإِ» (صدوق قمّـی، ١٤١٣: ٣ و ٢٣٩). مشهور فقهای امامیه این روایت را معتبـر دانسـته و طبق آن فتوا داده‌اند (مامقانی، ١٣١٦: ١ و ٤٥).

٧. اصل محدودیت اختیارات انسان

یکی از اصول بنیادین در انسان‌شناسی اسـلامی آن اسـت که خدای متعال «مالکیت و سـلطهٔ انسـان بـر اشـیا، امـوال و حقـوق بـه تبـع مالکیـت الهـی و اعطـایی اسـت» و مالـک علی‌الاطلاق و تام و حقیقی هر شیء و حق و منفعـت اسـت که به انسان نیز مالکیتی نسبی اعطا کـرده اسـت. اگـر نگـرش انسان به منابع طبیعی و محیط زیست چنین باشـد، نتیجـهٔ آن «**اصل محدودیت اختیارات انسان در قبال منابع و نعمـات الهی**» است. چنین انسـانی نمـی‌توانـد بـرای توسـعه و رفـاه خـویش، سـایر منـابع و موجـودات را بـه‌نحـو افراطـی و غیراصولی به کار بگیرد یا به تخریب یا تضییع منابع بـرخلاف دستورات و تعالیم دینی اقدام کند.

٨. اصل احتیاط زیست محیطی

یکی از قواعد فقـه امامیـه کـه در فقـه قضـایی و فقـه سیاسی کاربرد دارد، «**قاعدهٔ احتیاط در دماء و فروج**» یـا به‌اصـطلاح «**عدم التهجم علی الـدماء**» اسـت. طبـق ایـن قاعده، «**قاضی یا مقام تصمیم‌گیرنده باید در مواردی که با جان، ناموس یا اموال مهم مردم در ارتباط اسـت، بـا احتیاط و پرهیز از خطرات محتمل عمل کنـد و جهـل، عذر محسـوب نمـی‌شـود**» (انصـاری، ١٤١٩: ٢ و ١٣٧؛ عاملی، ١٤١٣: ١١ و ٣٦؛ سبزواری، بی‌تا: ٢٧ و ٣٠٥).

مستند این قاعده، آیات و روایاتی‌اند که بر حرمت قتل (مائـده/٣٢؛ اسـراء/٣٣؛ نسـاء/٩٣)، اهمیـت جـان مـؤمن (کلینی، ١٤٢٩: ٤، ٨٨)، اهمیت حقوق‌النـاس (همـان، ١٤، ٢٨٤)، اهمیت احتیاط در قبال اموال مردم (تمیمی آمـدی، ١٣٦٦: ٤٨٠)، مسئولیت حاکم در قبال جان مردم (عراقـی، بی‌تا: ٤٨؛ عمید زنجانی، ١٤٢١: ٣ و ١٦٠)، لـزوم احتیـاط در تصمیم‌گیری‌های قضایی و اجرایی مسـئولان (تبریـزی، بی‌تا: ١٩٩) و نیز حکم عقل بـه لـزوم احتیـاط در مسـائل مهمی که با سلامتی، حقوق و امـوال عمـوم مـردم مـرتبط است و تهدیدات جدّی برای ایشان ایجاد می‌کند (حسینی فیروزآبادی، ١٤٠٠: ٤ و ١٢٠) دلالت دارد. بیشتر اصولیون قائل‌اند «در امور مهم مرتبط با حق‌الناس به‌ویژه در عرصـهٔ مسائل حکومتی و تصمیم‌گیری‌های عمومی، اصل احتیـاط بر اصل برائت اولویـت دارد» (سـبحانی، ١٣٨٨: ٢ و ١٢٣) و در صـورت «**وجود خطر محتمل جدّی و عدم حرج و تعطیل امور**»، باید جانب احتیاط را رعایت کرد.

در نتیجهٔ این اصل، در عرصهٔ سازگاری «اصل احتیـاط زیست‌محیطی» (اصل ١٥ معاهدهٔ تنـوع زیسـتی کنفـرانس ریو ١٩٩٢) با حقوق اسلامی محیط زیست اثبات می‌شود. طبـق ایـن اصـل، مقامـات دولتـی و بـین‌المللـی بایـد در تصمیم‌گیری در مواردی که به دلیل ضعف دانـش موجـود یا ضعف امکانـات احتمـال پـذیرفتنی بـرای بـروز خطـر زیست‌محیطی یا بهداشتی عمومی ناشی از برخی اقـدامات وجود دارد، اقدامات احتیاطی را مبنا قرار دهند و جهل یـا اثبات قطعی نشدن ضرر آتی را عذر محسوب نکنند.

٩. اولویت‌بندی شبکه‌ای

«**اصل اولویت‌گذاری بـین حقـوق**» از اصـول کلـی حقوق اسلامی به‌ویژه حقوق محـیط زیسـت اسـت؛ زیـرا

---

١. مانند جنگل‌های وسیع، جوّ، آب‌های بـین‌المللـی، سـفره‌هـای آبـی مشترک بین چندین کشور.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

گاهی دستیابی به یک حق در تعارض با حق دیگری است؛ مانند آنکه حق بر توسعهٔ عمرانی با حق بر محیط زیست سالم تعارض یابد. در چنین مواردی حقوق اسلامی با نفی اندیشه‌های رادیکال که مصرانه یک حق را برتری می‌دهند، با ارجاع به قواعد باب تزاحم دو راهکار ارائه می‌کند: نخست «**قاعده الجمع مهما امکن اولی من الطرح**» (یزدی، ۱۴۰۶: ٤ و ۳۸)، دوم «**قاعده الاهم فالأهم**» (انصاری، ۱۴۰٤: ٥٦).

بنابراین، در گام نخست باید با استفاده از نظریات کارشناسی و مطالعات علمی بر یافتن راهکارهای اجرایی سعی شود تا حتی‌المقدور هر دو حق محفوظ بماند؛ گرچه مستلزم دخل و تصرف جزئی و غیرمضرّ در استیفای یکی از آن حقوق شود؛ برای مثال، جاده‌ای مورد نیاز است، ولی می‌توان با تغییر جزئی در مسیر آن - گرچه با تحمیل نسبی هزینهٔ بیشتر - از تخریب بخشی از جنگل اجتناب کرد؛ اما اگر تزاحم و مغایرت آن دو حق در موضوع به حدّی شدید باشد که به‌ضرورت باید یک کدام را ترجیح داد، آنگاه مرحلهٔ مهم و مسئولیت‌آور، تصمیم‌گیری است که «مورد مهم‌تر» و «ضروری‌تر» به‌عنوان «اهمّ» تشخیص داده شود؛ البته این امر ساده نیست؛ زیرا باید در انتخاب اهمّ، اولویت‌های مختلفی از حیث ذی‌حقان و ذی‌نفعان هر دو حق، ضرورت زمانی و موضوعی استیفای هر یک، نیاز جمعی، قابلیت جایگزینی (عدم مندوحه) (سبزواری، بی‌تا: ۲ و ٦۲۸)[1]، سیاست‌های کلان و ... مدنظر قرار گیرد. در حقوق محیط زیست فرانسه نیز این معنا در قالب «تئوری تعادل» در حقوق اداری محیط زیست مطرح شده است (مشهدی، ۱۳۹۲: ۸۳).

۱۰. ضرورت حفظ منابع طبیعی

براساس آیات قرآن کریم (بقره/ ۲۰۵؛ مائده/۳۳؛ نبأ/٦؛ مرسلات/۲٦) «تخریب و اتلاف وسیع و گستردهٔ منابع طبیعی و زیست‌محیطی، حرام و مصداق افساد است» (حسینی شیرازی، ۱٤۲۰: ۲۲۹-۲۳۲). طبق این اصل، در سیاست‌ها و قوانین باید حفظ منابع طبیعی و ناپسندی اقداماتی در اولویت باشد که تخریب گستردهٔ محیط زیست را به دنبال دارد.

آیه ۲۰۵ سوره بقره[2] اقدام به تخریب و تضییع گستردهٔ حیات یا منابع طبیعی را یکی از مصادیق فساد در زمین دانسته است. شأن نزول آن است که منافقی نزد پیامبر اکرم (ص) آمد و اظهار اسلام کرد؛ ولی بعد از خروج از حضور ایشان، از روی عداوت و دشمنی یکی از مزارع مسلمین را به آتش کشید و برخی حیوانات آنها را کشت. بعد از این اتفاق، خداوند او را «بدترین دشمن» و «مفسد» معرفی کرد؛ بنابراین، یکی از مصادیق جرم سیاسی علیه حکومت پیامبر (ص) را تخریب منابع طبیعی و محیط زیست مورد نیاز مردم می‌داند. برخی روایات همین تبیین را تأیید کرده‌اند (حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳٦۳: ۱، ۳٦۷ - ۳٦۸). از این آیه می‌توان جرم‌بودن و مجازات‌داشتن چنین اقداماتی را استفاده کرد.

«امروز اگر شما نگاه کنید، در سیاست‌های دنیا کسانی هستند که همین کار را بالفعل با همهٔ ملّت‌ها یا بسیاری از ملّت‌ها انجام می‌دهند؛ اِهلاک حرث و اِهلاک نسل؛ این را خدای متعال، فساد می‌داند، بعد هم می‌فرماید "وَ اللهُ لا یُحِبُّ الفَساد"» (http://farsi.khamenei.ir).[3]

---

۱. منظور از عدم مندوحه، آن است که در موارد تزاحم، در صورتی اضطرار، عذر محسوب می‌شود که راه اجتناب و فراری از مشکل برای شخص وجود نداشته باشد. گرچه در باب عبادات و مسائل حق‌اللهی، در اشتراط عدم مندوحه برای جواز استناد به اضطرار میان فقها اختلاف‌نظر هست، با لحاظ مجموع ادله قطع حاصل می‌شود که در فقه سیاسی و حقوق‌الناس، عدم مندوحه شرط اضطرار است؛ یعنی اگر فرد می‌تواند با استفاده از یک اقدام بدیل و جایگزین، از ارتکاب عمل ممنوع مخلّ به مصالح عمومی یا حکومتی خودداری کند، نمی‌توان به استناد ضرورت و سختی، حکم به جواز ارتکاب آن عمل داد.

۲. وَإذا تَوَلّی سَعی فِی الأرضِ لِیُفسِدَ فیها وَیُهلِکَ الحَرثَ وَالنَّسلَ وَاللّهُ لا یُحِبُّ الفَسادَ.

۳. بیانات رهبری در دیدار با مسئولان و فعالان محیط زیست، منابع طبیعی و فضای سبز ۱۳۹۳/۱۲/۱۷.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

قواعد حقوق اسلامی محیط زیست

«قواعد فقه محیط زیست» (قواعد فقه البیئة)، احکام کلانی‌اند که بایدها و نبایدهایی را در قوانین زیست محیطی تعیین می‌کنند. این قواعد رابطه‌ای روبنایی با مبانی و اصول دارند؛ بدین معنا که مبانی ایدئولوژیک و اصول سیاست‌گذاری، زیربنای حقوق محیط زیست را تشکیل می‌دهند و سازوکارهای استنباط مقررات حقوق اسلامی محیط زیست را فراهم می‌کنند.

به عقیدهٔ پژوهشگر حاضر لزومی ندارد قواعد فقهیه را در نمونه‌های مذکور در کتب قواعد فقهیه منحصر دانست؛ بلکه هر حکمی که از دو معیار عام قواعد فقهیه برخوردار باشد، قاعدهٔ فقهی (قاعدهٔ اصطیادی) خواهد بود. این دو معیار عبارت‌اند از: الف) گسترهٔ معنایی؛ بدین معنا که حکم مذکور به یک موضوع یا باب فقهی خاصی اختصاص نداشته باشد و در چندین باب یا موضوع مختلف فقهی بتوان به آن استناد کرد؛ ب) منبع استخراج احکام فقهی فرعی‌تر باشد؛ به نحوی که بتوان از آن چند حکم فقهی در ابواب مختلف استخراج کرد (مکارم شیرازی، ۱٤۱۱: ۱ و ۲۰-۲٤). با این توضیح، این اشکال رفع می‌شود که چرا برخی از قواعد فقه محیط زیست در کتب متداول قواعد فقهیه اشتهار ندارند.

۱. حرمت اسراف

«حرمت اسراف» در آیات متعدد قرآن کریم بیان شده است (اعراف/۳۱؛ اعراف/۸۱؛ طه/۱۲۷). گسترهٔ معنایی اسراف برای پوشش چالش‌های زیست‌محیطی ظرفیت بالایی دارد؛ بنابراین، قاعده‌ای در حقوق اسلامی محیط زیست محسوب می‌شود (مکارم شیرازی، ۱٤۲۲: ۳۰)؛ اما مسئلهٔ مهم «مفهوم‌شناسی اسراف» است.

برخی فقها برای اسراف در کلام لغویون و مفسران تا پانزده معنا بیان [۱] و در پنج معنای کلی خلاصه کرده‌اند: «جهل، خطا، تجاوز از حدّ، انفاق در معصیت الهی، ارتکاب عمل قبیح عقلائی» (نراقی، ۱٤۱۷: ٦۲۳)؛ بنابراین، «اسراف، صرف امکانات و اموال است؛ به گونه‌ای که از نگاه عقلا و متخصصان، بی‌فایده یا توجیه‌ناپذیر است و تجاوز از حدّ و منطق تلقی می‌شود». در این تعریف، منظور از فایده و حدّ آن است که شخص یا گروهی، امکانات، اموال و منافعی که خدای متعال در اختیارشان قرار داده است را به نحوی مصرف و بهره‌برداری کنند که اصلاً فایدهٔ معقولی نداشته باشد یا آنکه نفع آن، همسنگ ضرر و هزینهٔ آن نباشد (مکارم شیرازی، ۱٤۲۲: ۳۰). چنانچه امیرالمؤمنین (ع) نقل شده است «مَنْ كَانَ لَهُ مِنْكُمْ مَالٌ فَإِيَّاهُ وَ الْفَسَادَ فَإِنَّ إِعْطَاءَهُ فِي غَيْرِ حَقِّهِ تَبْذِيرٌ وَ إِسْرَافٌ» (عاملی، ۱٤۰۹ هـ ق، ج۱٦: ۳۰۱).

بنابراین، تخریب یا آلوده‌سازی منابع طبیعی، مصداق اسراف است؛ مگر آنکه در مقام تزاحم و الویت‌سنجی، امر مهم‌تری اقتضای آسیب بر محیط زیست را داشته باشد. موضوعات مرتبط با اسراف بر دو سنخ است: **موضوعات عمومی**؛ یعنی موضوعاتی که عموم مردم صلاحیت درک و اظهارنظر در آن را دارند. در چنین مواردی، عرف عمومی و قضاوت عقلا از عامه مردم، معیار حکم است. **موضوعات حرفه‌ای**؛ یعنی موضوعاتی که درک و اظهارنظر صحیح در آن نیاز به تخصص، تجربه و کارشناسی دارند. در چنین مواردی، عرف خاص و قضاوت عقلا از متخصصان و کارشناسان، معیار حکم به اسراف‌بودن اقدامات و حرمت شرعی است.

مهم‌ترین مصادیق «اسراف زیست محیطی» در منابع دینی عبارت‌اند از: «بی‌کاربردسازی منابع» (کلینی، ۱٤۲۹: ۷ و ۳۳۹)، «تضییع نعمتی که در آینده به کار خواهد رفت» (عاملی، ۱٤۰۹: ۵ و ۵۱)، «مصرف‌گرایی افراطی» (روم/۷)، «اقدام غیرکارشناسی و غیرعالمانه در قبال منابع زیست محیطی» (همان: ۱٦ و ۳۰۱)، «سهل‌انگاری یا بی‌مبالاتی در

---

۱. إغفال، جهل، خطا، اضطراب، تبذیر، ضد میانه‌روی، تجاوز از حدّ، تجاوز از مساوات، مصرف در غیر نیاز، مصرف بر خلاف حق، مصرف در راه معصیت، گناه، تکرار گناه، عمل قبیح، جهل به حقوق موجودات (بیشتر این معانی جمع‌شدنی هستند).

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

بهره‌برداری از منابع» (کلینی، ۱۴۲۹: ۷ و ۳۴۱)، «اقدامات مضرّ برای سلامت انسان یا محیط زیست» (طوسی، ۱۴۰۷: ۱ و ۳۷۶)، «به‌کارگیری مسئولان فاقد دانش و تخصص کافی در سمت‌های تخصصی» (یوسف/۵۵).

۲. وجوب علم و امانتداری در مسئولان

برخلاف برخی اتهامات، مبنی بر اینکه دین اسلام، ایمان و تلبس به ظواهر شرع را در احراز مقام کافی می‌دانند، شریعت اسلامی به‌صراحت تخصص و ایمان را دو رکن توأمان و ضروری در احراز صلاحیت مسئولیت افراد می‌داند. به‌ویژه در کارهایی که به تخصص و مهارت بیشتری نیاز دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۴۲۹ – ۴۳۰). در حقوق اسلامی محیط زیست نیز مسئولان تصمیم‌گیرنده، در صورتی واجد صلاحیت مدیریت‌اند که از دو رکن «**ایمان، تعهد و مسئولیت‌پذیری**» و «**تخصص، دانش و مهارت**» برخوردار باشند. در روایت می‌فرماید «هر کس مردی را بر ده تن ریاست دهد و بداند میان آنها کسی هست که از او برتر است، با خدا و رسول خدا و جماعت مسلمین تقلب کرده است» (صدوق قمّی، بی‌تا: ۲ و ۲۳۶).

۳. حرمت ظلم و آزار

براساس قاعده «حرمت ظلم»، اقدامی که موجب اذیت و آزار دیگران یا تضییع ناروای حقوق و اموال ایشان شود، ممنوع و حرام است (یزدی، ۱۴۰۶: ۴ و ۱۷۴)؛ بنابراین، اگر کسی شیء آلوده‌ای را در اختیار دیگران قرار دهد که جهل، اضطرار یا ضعف ایشان باعث شود از آن استفاده کنند و درنتیجه، آسیب ببینند و اذیت شوند، ظلم کرده است. همچنین اگر کسی یکی از منابع طبیعی را که عموم انسان یا حیوانات برای رفع نیازهای روزمرهٔ خویش یا تفریح و سرگرمی مشروع خویش از آن استفاده می‌کنند (مثل دریا، چشمه‌های آب و فضاهای سبز) برای منافع شخصی یا گروهی خویش (به‌طور مثال، تولید و سودآوری بیشتر یک کارخانه) ناقص یا تخریب کند یا از لحاظ زیبایی‌شناختی آن را معیوب سازد، از لحاظ حکم تکلیفی، مرتکب عمل حرام و از لحاظ حکم وضعی، «ضامن» خواهد بود.

۴. حقوق جنگ

مخاصمات مسلحانه و جنگ، آلودگی یا تخریب گستردهٔ محیط زیست و منابع طبیعی را به دنبال دارد. فقه اسلامی چنین اقداماتی را در صورتی که موجب آسیب‌دیدن و نابودی طیف وسیعی از افراد بی‌گناه (به‌طور مثال، تولد نوزادان ناقص‌الخلقه) یا خشونت‌های غیرمنطقی شود، به‌شدت نفی کرده و حتی گاهی چنین اقداماتی را مصداق «سعی بر فساد» و «جرم مقامات دولتی» دانسته است (عاملی، ۱۴۱۲: ۵ و ۵۲۳).

مشهور فقهای امامیه دربارهٔ تخریب محیط زیست یا آلوده‌سازی منابع طبیعی در شرایط جنگی به‌ویژه آب شرب حکم به حرمت داده‌اند، مگر در صورت اضطرار؛ زیرا به آسیب به غیرنظامیان، افراد غیردخیل در جنگ (به‌طور مثال، اسرا) و سایر افراد «محقون‌الدم» منجر می‌شود (تبریزی، بی‌تا: ۳۸۸؛ میانجی، ۱۴۱۱: ۸۰). البته برخی فقها ادله نهی از سم و قطع درختان و .. را حمل بر کراهت کرده‌اند (حائری، ۱۴۱۸: ۸، ۷۲).

حکم جواز در صورت اضطرار نیز مشروط به چند امر است: الف) جنگ مشروع باشد؛ یعنی با کفار حربی یا اهل بغی باشد (اهداف جنگ در اسلام، کاملاً متفاوت با اهداف جنگ در سایر اندیشه‌های سیاسی است)؛ ب) جنگ با اذن امام یا حاکم شرع (حسب مورد) شروع و اداره شده باشد؛ پ) تجاوز و زیاده‌روی نشود؛ ت). موجب آسیب ناروا و گستردهٔ افراد بی‌گناه یا غیردخیل نشود (مانند سلاح‌های کشتارجمعی یا بیولوژیکی امروزی که باعث آسیب بر نسل‌های بعدی نیز می‌شود)؛ ث). ادامهٔ جنگ براساس صلاحدید حاکم اسلامی، ضروری باشد و هیچ راه دیگری برای غلبه یا اتمام جنگ نباشد (عراقی، ۱۴۱۴: ۴ و ۴۰۴).

بنابراین بین فقه نظامی (فقه الجهاد) و فقه محیط زیست نیز رابطه‌ای تعاملی و شبکه‌ای وجود دارد. در برخی موارد قواعد فقه محیط زیست، برخی احکام جهاد و فعالیت‌های نظامی را مشخص می‌کند. گاهی نیز اولویت‌های جهاد اقتضا می‌کند از ملاحظات زیست‌محیطی صرف‌نظر شود که بازگشت این مسئله به اصل تزاحم (اصل اولویت‌بندی

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

شبکه‌ای در مبانی حقوق محیط زیست اسلامی) است. در آیه ۵ سوره حشر نیز قطع برخی درختان در روند جنگ‌های صدراسلام را «به اذن الله» و با هدف «خزی و شکست فاسقین» معرفی می‌کند (مغربی، ۱۳۸۵: ۱ و ۳۷۱) که مسلماً در فضای صدر اسلام گاهی اولویت‌های امنیتی و عقیدتی، بسیار جدّی‌تر و اساسی‌تر از اولویت‌های زیست‌محیطی بوده‌اند؛ این مسئله در اندیشه‌های حقوق جنگ امروز نیز پذیرفته شده است (نوری، ۱۳۹۵: ۹۱- ۱۱۶)؛ اما هم‌زمان از افراط و اسراف، نهی و تأکید شده است این اقدامات نباید خودسرانه یا بیش از حدِ ضرورت باشد. از سفارشات پیامبراکرم (ص) به فرماندهان جنگی نقل شده است که «وَ لَا تَقْطَعُوا شَجَرَةً إِلَّا أَنْ تُضْطَرُّوا إِلَيْهَا» (طوسی، ۱۴۰۷: ۶ و ۱۳۹).

۵. قاعدهٔ احترام

یکی دیگر از قواعد فقهی «قاعدهٔ احترام مال و عمل مسلمان» است؛ بدین معنا که نباید دیگران مال یک فرد محترم را بدون رضایت او و به ضرر او استفاده کنند؛ در صورت وقوع چنین رفتاری نیز باید جبران خسارت و حتی‌المقدور «اعادهٔ وضع سابق» انجام شود (یزدی، ۱۴۰۶: ۱ و ۲۱۳). مسلماً بازگشت این قاعده به لزوم رعایت حقوق افراد و جلوگیری از تعدّی به آن است؛ بنابراین، خصوصیتی در اموال و حقوق فردی نیست؛ بلکه شامل حقوق و اموال جمعی نیز می‌شود؛ زیرا دلیل این قاعده، حکم عقل به «لزوم رعایت حقوق افراد و منع تجاوز به آن» است که با «قاعده علی الید»، «قاعده نفی ضرر» و «قاعده اتلاف» و «قاعده اقدام» نیز تقویت شده است (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱: ۲ و ۲۱۸-۲۱۹).

پس وقتی پذیرفته شود محیط زیست و منابع طبیعی، ملک عموم مردم و حق بنیادین ایشان است، از قاعدهٔ احترام استفاده می‌شود. نباید کسی (اعم از دولت یا سایر اشخاص) این مال و حق را به ضرر ایشان یا برخلاف رضایت‌شان، تصرف، تضییع و تلف کند (حرمت شرعی). در صورت وقوع نیز حکومت اسلامی باید از باب حفاظت از تلف اموال عمومی و حقوق مردم در اسرع وقت، ورود و جلوگیری کند. همچنین جبران خسارت انجام شود.

۶. قاعدهٔ مصلحت

قاعدهٔ «مصلحت» از قواعد فقه سیاسی است که متأسفانه گاهی در اندیشهٔ مدیریتی دچار نوعی سوء تفسیر نیز شده است. مفاد این قاعده آن است که «مصالح اساسی جامعه باید در سیاست‌گذاری و تقنین و اجرا بر سایر امور مقدم باشد؛ بنابراین، گاهی برای رعایت مصالح اساسی جامعه، ارتکاب برخی اقدامات، البته به شرط رعایت احکام مبنایی اسلام، مجاز خواهد بود».

توضیح آنکه مصالح عمومی عقلاً بر مصالح فردی اولویت دارند؛ بنابراین، در سیاست‌گذاری و تقنین نباید مصالح عمومی فدای مصالح شخصی و فردی شود؛ بنابراین، گاهی عملی در حکم اولیه، ممنوع است؛ اما شرایط به صورتی می‌شود که این ممنوعیت اولیه موجب اضرار به مصالح عمومی می‌شود. در چنین موردی ضرورت مصالح عمومی اقتضا می‌کند حکم ثانویه به آن موضوع تعلق یابد و منع تبدیل به جواز شود (به‌طور مثال، مداخله در امور مالکیت اراضی زراعی کشاورزان از باب قاعدهٔ تسلیط، ممنوع است؛ اما بحران‌های زیست‌محیطی یا منابع طبیعی به‌ضرورت اقتضا می‌کند دولت برخی محدودیت‌ها در حقوق مالکانهٔ ایشان ایجاد کند) که مبنای این تغییر از حکم اولیه به حکم ثانویه یا حکم حکومتی، قاعدهٔ مصلحت است. این قاعده در حقوق اسلامی محیط زیست، به‌ویژه در حقوق اداری، اهمیت زیادی دارد.

برخی احکام اسلامی، جنبهٔ مبنایی و پایه دارند و تغییرپذیر نیستند.[1] درواقع این احکام مبنایی، مفسّر مصلحت و مفسدهٔ نظام اجتماعی و مبنای هنجارگذاری

---

۱. در اندیشهٔ فقه سیاسی، برخی افراد به وجود احکام ثابت و مبنایی اعتراض کرده‌اند و بقا و حفظ نظام اجتماعی و سیاسی را تنها اصل ثابت تلقی کرده‌اند؛ ولی این سوء برداشت از فقه سیاسی امامیه است. گرچه ظاهر امر آن است که وجود احکام ثابت و مبنایی باعث جمود یا انطباق‌نداشتن با مقتضیات زمان تلقی شود، وجود احکام ثابت و مبنایی تغییرناپذیر، ضامن حفظ هویت اسلامی نظام سیاسی است و مانع از ماهیت متزلزل و انعطاف‌پذیری رادیکال در وجهه اسلامی یک حکومت می‌شود.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

کلان‌اند که مانع از تفسیر سلیقه‌ای از مفهوم مصلحت می‌شود؛ چنانچه حرمت روابط نامشروع، حرمت ظلم، حرمت خیانت، وجوب عدالت، وجوب انذار و ارشاد پیش از اقدام (بحرانی، ۱۴۲۶ق: ۲۶۶) جزء احکام مبنایی اسلام‌اند و مصلحت مقدّم بر آن نیستند؛ بنابراین، یک حکومت نمی‌تواند به بهانهٔ پیروزی در جنگ، سلاح‌های بیولوژیکی و هسته‌ای را در خاک دشمن خویش شلیک کند و علاوه بر ایجاد بیماری‌های مادرزادی شدید در چندین نسل بعدی از مردم، محیط زیست را نیز دچار آلودگی‌های جدّی و ماندگار کند؛ چنانکه اقدام دولت آمریکا در بمباران هسته‌ای ژاپن، نمونهٔ این تفسیر غلط از مفهوم مصلحت بود.

به عبارت دیگر، برخی آسیب‌های زیست‌محیطی یا بهداشتی، مصداق ایجاد فساد گسترده‌اند که نمی‌توان به بهانهٔ مصلحت سیاسی جامعه مرتکب آن شد؛ گرچه اقدام‌نکردن به آن رفتار، موجب تضعیف یا فروپاشی نظام سیاسی یا دولت حاکم شود؛ زیرا در فقه امامیه «هدف، هر وسیله‌ای را توجیه نمی‌کند». این مفهومی است که از مدل حکمرانی امیرالمؤمنین (ع) استفاده می‌شود؛ چنانچه در خطبه ۶۹ فرمود «إِنِّی لَعَالِمٌ بِمَا یُصْلِحُکُمْ وَ یُقِیمُ أَوَدَکُمْ وَ لَکِنِّی وَاللَّهِ لَا أَرَی إِصْلَاحَکُمْ بِإِفْسَادِ نَفْسِی» (نهج‌البلاغه، پیشین: ۶۵). مرحوم مجلسی (ره) می‌نویسد «منظور آن است که حاضر نیستم مصالح شما را با ظلم و ستم و فاسدکردن اعمال خویش تأمین کنم» (مجلسی اصفهانی، ۱۴۰۴ق: ۲۶ و ۵۳۸). این نشان می‌دهد برخی هنجارها حتی در صورت مصلحت عمومی نیز تغییرپذیر نیستند وگرنه باید تفکرات جریان تکفیری در مبنای پذیرش جهاد نکاح را صحیح دانست.

۷. حرمت اخلال به نظام اجتماعی

محیط زیست و منابع طبیعی از اموری هستند که بقای مطلوب نوع موجودات ازجمله بشر، متوقف بر سلامت و پایداری آن است و اخلال به این دو موجب اخلال به نظام اجتماعی است. اخلال به نظام اجتماعی، مخالف ادلهٔ فقهی متعددی همچون آیات ۱۹۵ بقره، ۱۱۹ نساء و ۳۲ مائده است؛ بنابراین، طبق «قاعدهٔ حرمت اخلال نظام اجتماعی»، حرمت اقداماتی به دست می‌آید که نظام حیات، نظام معاش، نظام اقتصادی، نظام عقیدتی، تعادل زیست‌محیطی و سایر ارکان نظام عالم هستی را در حد درخور توجهی مختل کند. بازگشت آن به قاعدهٔ ملازمه است که «هرگاه عقلا بما هم عقلا چیزی را از آن نظر حَسن می‌دانند که موجب حفظ نظام و بقای نوع است یا آن را قبیح می‌شمرند، به سبب آنکه موجب اخلال نظام می‌شود، ناچار باید شارع طبق حکم آنها حکم کند؛ زیرا او از عقلا بلکه رئیس عقلا است، فهو بما هو عاقل او خالق العقل کسائر العقلاء لا بدان یحکم بما یحکمون» (شوشتری، ۱۴۲۷ ه‍ ق: ۱ و ۴۵).

۸. وجوب امر به معروف و نهی از منکر

«قاعدهٔ وجوب امر به معروف و نهی از منکر» در حقوق اسلامی محیط زیست جایگاه و کارکرد وسیعی دارد؛ از «وجوب اقدام حکومت در حفاظت از محیط زیست و منابع طبیعی» تا «جواز مداخلهٔ انجمن‌های غیردولتی و سازمان‌های مردم نهاد زیست‌محیطی» و «لزوم و وجوب مشارکت عموم مردم در حفاظت و حمایت از محیط زیست».

گرچه برخی، موضوع امر به معروف و نهی از منکر را در مسائل عبادی متمرکز می‌دانند؛ اما در نگرشی دقیق‌تر «هر عمل خیر و دارای منفعت دنیوی و اخروی برای اشخاص عموم جامعه، مصداق «معروف» و هر عمل شرّ و دارای ضرر و قبح دنیوی یا اخروی برای اشخاص یا عموم جامعه، مصداق «منکر» است»؛ بنابراین، حمایت قلبی، فکری، زبانی، نوشتاری، مالی و عملی از حقوق شرعی و قانونی عموم افراد، مصداق مهم فریضه «امر به معروف و نهی از منکر» خواهد بود (جعفری تبریزی، ۱۴۱۹ق: ۲۳۷-۲۳۹).

بنابراین می‌توان از «امر به معروف و نهی از منکر زیست‌محیطی» صحبت کرد؛ یعنی **الف) تلاش برای فرهنگ‌سازی و اطلاع‌رسانی** به مردم و مسئولان دربارهٔ راههای حفاظت محیط زیست و مخاطراتی که سلامت یا

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

پایداری محیط زیست و منابع طبیعی را تهدید می‌کند؛ **ب) تذکر و اخطار به مقامات دولتی و غیردولتی** دربارهٔ رفتارهای نادرست خویش در قبال محیط زیست توسط هر یک از مردم یا گروههایی که به‌طور خاص به فعالیت‌های زیست‌محیطی می‌پردازند (سمن‌ها)؛ **پ) همکاری و مشارکت فکری** و ایده‌پردازی برای حفاظت حداکثری از محیط زیست **و مساعدت مالی و غیرمالی** برای پیشگیری حداکثری از آسیب یا تخریب محیط زیست؛ **ث). پیگیری قضایی** نسبت به اقدام علیه محیط زیست با طرح شکایت یا اِعلام جرم و پیگیری روند قضایی؛ **ج). اقدام دولت برای بازدارندگی** نسبت به اقدام علیه محیط زیست توسط اشخاص مختلف و ... .

با این تبیین از امر به معروف و نهی از منکر، تطبیقی وسیع‌تر از این آیه ارائه می‌شود که می‌فرماید «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ» (آل عمران/۱۱۰). این تحلیل از امر به معروف و نهی از منکر و لزوم سازمان‌یافتگی آن و ظرفیت‌سازی حقوقی برای آن در «قانون حمایت از آمران به معروف و ناهیان از منکر» (۱۳۹٤/۱/۲۳) مطرح شده است. ماده ١٤ مقرر داشته است «سازمان‌های مردم‌نهادی که اساسنامهٔ آنها در زمینهٔ امر به معروف و نهی از منکر به ثبت رسیده است، می‌توانند مطابق ماده (٦٦) قانون آیین دادرسی کیفری و تبصره‌های آن اقدام کنند».

نتیجه

از مجموع مباحث مطرح‌شده به سه پرسش نخستین این پژوهش، چنین پاسخ داده می‌شود:

۱). دراساس، اضافه‌کردن قید «اسلامی» به شاخه‌های مختلف دانش حقوق، امر تشریفاتی نیست، بلکه تفاوت با حقوق معاصر، این تقیید را در مبانی ایدئولوژیک اعم از هستی‌شناسی و انسان‌شناسی مبتنی بر جهان‌بینی توحیدی اسلام و نگاه کلان به نوع رابطهٔ دین با سیاست و اقتصاد و توسعه و ... ممکن و معنادار می‌کند. نفی نگاه اومانیستی به محیط زیست و تمرکز بر اندیشه «انسان، بخشی از نظام خلقت» جزء این مبانی است.

۲). حقوق اسلامی محیط زیست، نظام شبکه‌ای و پیوسته است که اصول سیاست‌گذاری به‌منزلهٔ حلقه‌های این شبکه، مسائل فرعی را به یکدیگر متصل می‌کنند و معیار سنجش آنها هستند. اموری ازقبیل اصل استحقاق عناصر غیرانسانی، اصل احتیاط و اصل مشارکت یک نظام کلان را برای حقوق اسلامی محیط زیست ایجاد می‌کند؛ این سبب می‌شود برخی ابواب فقهی تعیین تکلیف شوند؛ ابوابی که پیش از این، مباحث زیست‌محیطی در آن مطرح نشده بود؛ بنابراین، «نظریهٔ عمومی حقوق اسلامی محیط زیست» مطرح می‌شود.

۳) با توجه به مستحدثه‌بودن بخش عمدهٔ مباحث حقوق محیط زیست، تأسیس فقه محیط زیست به دقت‌نظر بسیار در منابع استنباط حقوق اسلامی نیاز دارد. قواعد فقهیه، احکام فقهی عامی‌اند که قابلیت تطبیق را بر مسائل یا ابواب فقهی مختلف داشته‌اند و در استنباط حکم مسائل فرعی کمک‌کننده‌اند؛ بنابراین، محصورسازی آنها دلیلی ندارد. فقه امامیه دارای طیف وسیعی از قواعد فقهی است که در پاسخ به چالش‌های حقوق محیط زیست کاربرد دارد. برخی از آنها حکم فقهی‌اند که به دلیل شمول و قابلیت واسطه‌شدن در تطبیق حکم مسائل فرعی دیگر قاعدهٔ اصطیادی محسوب می‌شوند؛ مانند منع اسراف یا منع ظلم؛ بنابراین، این نظریهٔ عمومی مبنای ارتقای حقوق محیط زیست ایران در ساختاری جامع است. نکتهٔ شایان توجه آنکه برخی از این قواعد یا سیاست‌ها در اسناد و معاهدات بین‌المللی زیست‌محیطی یا حقوق بشری ازقبیل اعلامیهٔ ریو یا استکهلم در حال طرح است؛ مانند اصل احتیاط یا حق سایر موجودات بر محیط زیست سالم؛ درحالی‌که در مبانی حقوق اسلامی محیط زیست به‌وضوح این مفاهیم وجود دارد.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

منابع

۱- قرآن کریم.

۲- نهج‌البلاغه، (۱٤۱٤ق)، ترجمهٔ محمد دشتی، مؤسسهٔ نهج‌البلاغه، قم، چاپ اول.

۳- انصاری، مرتضی، (۱٤۰٤ق)، الاجتهاد و التقلید، قم، کتابفروشی مفید، چاپ اول.

٤- أنصاری، مرتضی، (۱٤۱۹ق)، فرائد الاصول، قم، مجمع الفکر الإسلامی، چاپ اول.

۵- باسم‌پور، سعید، (۱۳۸۲)، «پایداری محیط زیست از دیدگاه اسلام»، *مجلهٔ فرهنگ جهاد*، شماره ۱-۲، صص ۲٤٤-۲٦۳.

٦- بحرانی، محمد سند، (۱٤۲٦ق)، أسس النظام السیاسی عند الإمامیة، قم، مکتبهٔ فدک، قم، چاپ اول.

۷- برقی، احمد بن محمد، (۱۳۷۱ق)، المحاسن، قم، دار الکتب الإسلامیة، چاپ دوم.

۸- تبریزی، جواد بن علی، (بی‌تا)، أسس القضاء و الشهادة، قم، دفتر مؤلف، چاپ اول.

۹- تبریزی، ابوطالب تجلیل، (بی‌تا)، التعلیقة الاستدلالیة علی تحریر الوسیلة، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا.

۱۰- تمیمی آمدی، عبدالواحد، (۱۳٦٦)، غرر الحکم و درر الکلم، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول.

۱۱- توکلی، غلامحسین، (۱۳۸۲)، «اومانیسم دینی و اومانیسم سکولار»، *پژوهش‌های فلسفی - کلامی*، شماره ۱۷ و ۱۸، صص ٤۵-٦٤.

۱۲- ثقفی تهرانی، محمد، (۱۳۹۸ق)، تفسیر روان جاوید، تهران، انتشارات برهان، چاپ سوم.

۱۳- جعفری تبریزی، محمدتقی، (۱٤۱۹ق)، رسائل فقهی، تهران، مؤسسهٔ منشورات کرامت، چاپ اول.

۱٤- جمالی، حمیدرضا، (۱۳۸۹)، «محیط زیست بین‌المللی و میراث مشترک بشریت»، *تحقیقات سیاسی و بین‌المللی*، شماره ٤، صص ۱۱۹-۱۵۰.

۱۵- جمعی از نویسندگان، (۱۳۸۷)، درسنامهٔ فلسفه حقوق، تهران، نشر مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، چاپ اول.

۱٦- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۹۰)، اسلام و محیط زیست، تحقیق عباس رحیمیان، قم، مرکز نشر اسراء، چاپ ششم.

۱۷- حائری، علی بن محمد طباطبایی، (۱٤۱۸ق)، ریاض المسائل، قم، مؤسسه آل البیت علیهم السلام، چاپ اول.

۱۸- حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین، (۱۳٦۳ش)، تفسیر اثنی عشری، تهران، انتشارات میقات، چاپ اول.

۱۹- حسینی شیرازی، محمد، (۱٤۲۰ق)، فقه البیئة، بیروت، مؤسسة الوعی الإسلامی، چاپ اول.

۲۰- حسینی فیروزآبادی، مرتضی، (۱٤۰۰ق)، عنایه الاصول فی شرح کفایه الاصول، قم، فیروزآبادی، چاپ اول.

۲۱- سبحانی، جعفر، (۱۳۸۸)، الوسیط، قم، نشر مؤسسهٔ امام صادق (ع)، چاپ اول.

۲۲- سبزواری، محقق محمدباقر بن محمد مؤمن، (بی‌تا)، کفایة الأحکام، اصفهان، انتشارات مهدوی، چاپ اول.

۲۳- شوشتری، محمدحسن مرعشی، (۱٤۲۷ق)، دیدگاههای نو در حقوق، دو جلد، تهران، نشر میزان، چاپ دوم.

۲٤- صدرالدین شیرازی، محمد، (۱۳۸۲)، الشواهد الربوبیة، تهران، انتشارات بنیاد حکمت اسلامی، چاپ اول.

۲۵- صدر، محمدباقر، (۱٤۲٤ هـ ق)، اقتصادنا، قم، مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیه للامام الشهید الصدر، چاپ اول.

۲٦- صدوق قمّی، محمّد بن علی بن بابویه، (۱٤۱۳)، علل الشرائع، قم، کتابفروشی داوری، چاپ اول.

۲۷- طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۹۰ هـ ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسة الأعلمی، چاپ دوم.

۲۸- طوسی، محمد بن حسن، (۱٤۰۷ هـ ق)، تهذیب الأحکام، تهران، دار الکتب الإسلامیه، چاپ چهارم.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

۲۹-طیب، سید عبدالحسین، (۱۳۷۸)، أطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات اسلام، چاپ دوم.

۳۰-عاملی، حرّ محمد بن حسن، (۱٤۰۹ هـ ق)، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل البیت علیهم السلام، چاپ اول.

۳۱-عاملی، حرّ محمد بن حسن، (۱٤۱۲ هـ ق)، هدایهٔ الأمهٔ إلی أحکام الأئمهٔ، مشهد، مجمع البحوث الإسلامیهٔ، چاپ اول.

۳۲-عاملی، شهید ثانی زین الدین بن علی، (۱٤۱۳ هـ ق)، مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الإسلام، قم، مؤسسهٔ المعارف الإسلامیهٔ، چاپ اول.

۳۳-عراقی، ضیاء الدین علی کزازی، (۱٤۱٤ هـ ق)، شرح تبصرهٔ المتعلمین، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول.

۳٤-عراقی، ضیاء الدین علی کزازی، (بی تا)، کتاب القضاء، قم، مهر، چاپ اول.

۳۵-عمید زنجانی، عباسعلی، (۱٤۲۱ هـ ق)، فقه سیاسی، تهران، انتشارات امیر کبیر، چاپ چهارم.

۳٦-فخلعی، محمد تقی، تاری مرادی، احسان، (بهار ۱۳۸۵)، «مبانی و احکام فقهی محیط زیست» مطالعات اسلامی، شماره ۷۱، صص ۳۱-٦٦.

۳۷-کلینی، محمد بن یعقوب، (۱٤۲۹ هـ ق)، الکافی، قم، دار الحدیث، چاپ اول.

۳۸-مامقانی، محمد حسن، (۱۳۱٦ هـ ق)، غایهٔ الآمال فی شرح کتاب المکاسب، قم، مجمع الذخائر الإسلامیهٔ، چاپ اول.

۳۹-مجلسی اصفهانی، محمد باقر، (۱٤۰٤ هـ ق)، مرآهٔ العقول فی شرح أخبار آل الرسول، تهران، دار الکتب الإسلامیهٔ، چاپ دوم.

٤۰-مراغی، عبد الفتاح، (۱٤۱۷ هـ ق)، العناوین الفقهیهٔ، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول.

٤۱-مشهدی، علی، (۱۳۹۲)، حق بر محیط زیست سالم (الگوی ایرانی-فرانسوی)، تهران، میزان، چاپ اول.

٤۲-مصباح یزدی، محمد تقی، (۱۳۸٦)، آموزش فلسفه، قم، نشر بین الملل، چاپ هفتم.

٤۳-مصطفی پور، محمدرضا؛ (تابستان ۱۳۹۱)، «ارزش ذاتی طبیعت در نگاه صدر المتألهین شیرازی» حکمت اسراء، شماره ۱۲، صص ۱۱۳-۱۳۰.

٤٤-مطهری، مرتضی، (۱۳۸۷)، آشنایی با قرآن، تهران، انتشارات صدرا، چاپ بیست و پنجم.

٤۵-مغربی، ابو حنیفه نعمان بن محمد تمیمی، (۱۳۸۵ هـ ق)، دعائم الإسلام، قم، مؤسسه آل البیت، چاپ دوم.

٤٦-مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸٦)، برگزیده تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب اسلامیه، چاپ سی و سوم.

٤۷-مکارم شیرازی، ناصر، (۱٤۲۲ هـ ق)، بحوث فقهیهٔ هامهٔ، قم، نشر مدرسهٔ الإمام علی بن أبی طالب(ع)، چاپ اول.

٤۸-مکارم شیرازی، ناصر، (۱٤۱۱ هـ ق)، القواعد الفقهیهٔ، قم، نشر مدرسهٔ الإمام علی بن أبی طالب(ع)، چاپ سوم.

٤۹-میانجی، علی احمدی، (۱٤۱۱ هـ ق)، الأسیر فی الإسلام، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول.

۵۰-ناصر مکارم شیرازی، (۱٤۱۱ هـ ق)، القواعد الفقهیهٔ، قم، نشر مدرسهٔ الإمام علی بن أبی طالب(ع)، چاپ سوم.

۵۱-نراقی، احمد بن محمد، (۱٤۱۷ هـ ق)، عوائد الأیام فی بیان قواعد الأحکام، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول.

۵۲-نوری، ولی الله؛ زمانی، سیدقاسم؛ راعی، مسعود؛ عبداللهی، محسن، (پاییز و زمستان ۱۳۹۵)، «اصل تناسب در مخاصمات مسلحانه در پرتو اسناد و رویه محاکم کیفری بین المللی» مجله آموزه‌های حقوق کیفری»، شماره ۱۲، صص ۹۱-۱۱٦.

۵۳-یزدی، محقق داماد سید مصطفی، (۱٤۰٦ هـ ق)، قواعد فقه، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی، چاپ دوازدهم.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir